

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və qaraqalpaqların epos təfəkkürü

Şəbnəm Məmmədli,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Folklor İnstitutu

“Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyata təsirindən bəhs edərkən həm də bu möhtəşəm abidənin qaraqalpaq folkloruna, əsasən qaraqalpaq eposuna təsirindən danışmaq da zəruridir. Qeyd edək ki, 1997-ci ildə qaraqalpaq alimi Kamalbəy Palımbetov “Dədə Qorqud” kitabı və qaraqalpaq folkloru (qaraqalpaq eposunun materialları əsasında)” adlı namizədlik dissertasiyasında onların qarşılıqlı münasibətlərini dərinlən araşdırmağa çalışmışdır. Eyni zamanda onu da bildirək ki, qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinə kompleks şəkildə müraciət edilməyə də, XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən “Dədə-Qorqud” əfsanələrinin öyrənilməsinə bir sıra cəhdlər edilmişdir.

1952-ci ildə bu əfsanələrin yayılmağa başladığı vaxtdan K. Muradov və N. Narınov kimi müəlliflər, heç bir fakt və sübuta söykənmədən qəzet səhifələrində bu nəşrlərlə bağlı tənqidi məqalələr dərc etdirməklə əfsanələrin bədii-tarixi məziyyətlərini heçə endirməyə çalışmışdılar. Belə hücumlara baxmayaraq, prof. K. Ayımbetovun “Xalq müdrikliyi”, “Qaraqalpaq folkloru”, K. Maksetovun “Qaraqalpaq qəhrəmanlıq eposunun poetikası”, K. Mambetovun “Qədim qaraqalpaq ədəbiyyatı”, A. Paxratdinovun universitet tələbləri üçün həmmüəlliflərlə birlikdə hazırladığı “Qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixi” dərslində Dədə Qorqudun türk xalq təfəkkürü və bədii sistemində ümumi əcdad olub müdrik şairliyi və ozanlığı ilə bağlı nəzərə çarpacaq portret yazılar ortaya qoymuşlar. Əgər prof. K. Maksetovun “Kitabi-Dədə Qorqud” və folklor nümunələrindəki ənənəvi münasibətlərin izahına yer verilirsə, filologiya elmləri namizədi A. Kərimov və J. Xoşniyazovun araşdırmalarında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun yazılı bir nümunə olaraq qaraqalpaq dastanları ilə əlaqələri lakonik şəkildə nəzərdən keçirilir. Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında “Kitabi-Dədə Qorqud” nəğmələri K. Abdullayev, B. İsmayılov, S. Əhmədov tərəfindən “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” kitabında, K. Maksetov, A. Tejimuratov tərəfindən “Karakalpaq folkloru” kitabında, A. Kərimovun “Ədəbiyyatımızın geypara məsələləri”, prof. K. Mambetovun “Qədim qaraqalpaq ədəbiyyatı” kitabında “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı 12 boyun qısa məzmunu verilməklə, oradakı süjetlərin qaraqalpaq eposunun süjetləri ilə analogiya təşkil etdiyini qeyd etsə də, onları elmi-nəzəri və müqayisəli aspektdə təhlillərə cəlb etməmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını filologiya elmləri doktoru Sarıgül Bahadırova isə bir qədər fərqli yöndə nəzərdən keçirmişdir. Onun 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kitabi-Dədəm Qorqud”, “Koblan”, “Yedige” və müasir ədəbiyyatla bağlı düşüncələr” kitabında “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü “Bamsı Beyrək, Bayburabəy oğlu” adlı boyunun məzmunu “Alpamış” eposunun məzmununa uyğun olduğu, onlar arasında süjet epizodlarının oxşarlığı, obrazların müqayisəli-tipoloji aspektdə elmi təhlili verilmişdir.

K. Allambergenov “Yedige” eposu ilə bağlı çap etdirdiyi monoqrafik araşdırmasında “Kitabi-Dədə Qorqud”la “Yedige”nin süjet, obraz və bədii əlaqələrini sübut etməyə müvəffəq olmuşdursa, K. Allambergenovun fikrincə məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları “Yedige” eposunun ideya mənbəyi kimi xidmət etmiş və bu ideya digər qaraqalpaq dastanlarının da əsasında oturmuşdur. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları nəinki şifahi, həm də yazılı abidə olduğundan onun boyları qaraqalpaq eposunun təşəkkülünə və inkişafına nəzərəçarpacaq təsir göstərmişdir.

K. Allambergenovun “Korğıt ata kitabı” məqaləsi “Karakalpakstan muqallimi” jurnalında dastanların bədii-ifadə vasitələrinin öyrənilməsinə diqqət mərkəzinə qoymuşdur. Qaraqalpaq alimləri doğru hesab edirlər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” əsəri sərlövhasından ortaya çıxan qənaətə görə “oğuz qəbiləsinin dilində adı VI-VIII əsrlərin tarixi abidələrində keçir, onlar türk xanlığı yaradaraq” Cənubi Altayda və şimal-qərbi Monqolustanda yaşamışlar. IX-X əsrlərdə oğuzlar artıq Orta Asiya və Sırdəryanın aşağı hissələrində, Aral dənizi ətrafında yerləşmişdilər. Buna görə də qaraqalpaqların epos yaradıcılığına “Qorqud Ata” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının motiv, süjet, ideya, obrazlar, məzmun və digər baxımdan təsiri məntiqə yataandır. X əsrdən başlayaraq, oğuzların böyük bir hissəsi Emba və Yaik çaylarını keçərək Azərbaycanda və Anadoluda yerləşmişdilər. Həmin dövrlərdə qıpçaqlar və onlarla birləşmiş digər qəbilələr oğuzları Sırdəryadan Amudəryaya tərəf sıxışdırdığından onlar Xəzər dənizi ətrafında və Türkmənistan ərazilərində məskunlaşmışlar. Buna görə də “Qorqud Ata” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının türkmənlər arasında da populyarlığı da başa düşüləndir.

K. Palımbetov problemi dərinlən və əsaslı öyrənmək məqsədi ilə qorqudşünaslığa öz layiqli töhfələrini vermiş alimlərin V. Bartoldun, X. Koroğlunun, A. Şerbakın, M. Təhmasibin, Ə. Dəmirçizadənin, H. Araslının, K. İnostranşevin, A. Samoyloviçin, A. Marqulanın, N. Rəhmanovun, T. Mirzəyevin, A. Konıratbayevin və digərlərinin məqalə və monoqrafik araşdırmalarından yararlanaraq əsərin ədəbi-bədii və tarixi-etnoqrafik, folklor-epik xüsusiyyətlərini yazılı abidə kontekstində hərtərəfli elmi tədqiqata və təhlillərə cəlb etmişdir.

K. Palımbetovun adını çəkdiyimiz dissertasiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə qaraqalpaq xalq eposu arasındakı analogi süjet strukturu və obrazların yapılmasında müqayisəli-tipoloji aspekt, müqəddəs abidənin məzmun və obrazları ilə qaraqalpaq eposunun süjetinin formalaşmasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un süjetinin arxaik xarakteri arasında bağlılıq, bu yazılı mənbənin proza və nəzm mətnləri ilə qaraqalpaq xalq eposu arasındakı səsleşmələrin uyğunluğunu və oxşarlığını bədii-ifadə vasitələrinin tətbiqi kontekstində əsaslandırmağa müvəffəq olmuşdur. Maraqlıdır ki, Dədə Qorqud boyları ilə qaraqalpaq xalq eposu arasındakı uyğunluqlar “Alpamıs”, “Maspatşa”, “Yusif və Əhməd” dastanlarının materiallarına söykənilərək daha dərinlən təhlil edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qaraqalpaq eposu arasındakı hadisələrdəki süjet situasiyalarının inkişafında qohum, yaxın məqamlar dərinlən araşdırılır. Müəllif haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yazılı nümunələri qaraqalpaq eposunun ideya mənbəyi kimi xidmət etmişdir. Dissertasiya müəllifinin fikrincə qədim dövrlərdə yaranmış yazılı abidələr və xalq dastanları türk etnik və dil birliyinin nümayəndələrinin keçmiş həyatını, tarixini, adət və ənənələrini daha dərinlən bilməklə yanaşı, həm də qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixinin folklorla qarşılıqlı kontekstdə nəzərdən keçirilməsinə imkan verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda biz bədii yazılı irsin və eposların süjetində qədim köçərilərin ənənələrini, qəhrəmanların istək və arzularını, batırların cəsurluğunu görə bilirik. Bunu biz Buğacın, Basatın və digərlərinin təmsalında daha görümlü illüstrasiya da edə bilərik.

K. Palımbetov konkret nümunələrə söykənərək “Kitabi-Dədə Qorqud”la qaraqalpaq eposu arasındakı sıx əlaqələrin mövcudluğunu inamla illüstrasiya edir. Belə ki, digər məqamlarla yanaşı, Bamsı Beyrəklə Banuçiçəyin görüş detallarının “Qırx qız” eposunun süjetindəki Xarəzmdən olan batır Arıslanla Gülayimin görüş səhnəsi üst-üstə düşür. Yeri gəlmişkən söyləyək ki, ədəbiyyatşünas S. Bahadırova da analogi səhnədə uyğunluqlar tapmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” da Banuçiçəyin düzəndə alaçıq qurub hər b sənətinə yiyələnməklə bağlı məşq etdiyi səhnəsi Gülayimin həyatı ilə üst-üstə düşdüynə işarə etməkdədir. Bu tipli detallar konkret olaraq qəhrəmanların etnik mənşəyinin bir-biri ilə nə qədər yaxından bağlı olduğunu sübuta yetirməkdədir.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ilə qaraqalpaq eposu arasındakı münasibətləri nəzərdən keçirdikçə biz heç bir tərəddüd etmədən inanırıq ki, qədim yazılı abidələr - ilk növbədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları qaraqalpaq eposunun (“Alpamıs”, “Maspatşa”, “Yusif və Əhməd” və s.) etnik kökünü təşkil etmişdir. Buna görə də birmənalı şəkildə təsdiqləmək olar ki, qaraqalpaq bədii düşüncəsinin də əsası lap qədim zamanlardan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına bağlı olmuşdur.

Xalq bədii mədəniyyəti insanları nəinki öz milli, həm də ümumibəşəri mədəniyyətə qovuşdurur. Onlardakı uyğun xüsusiyyətlər, müxtəlif xalqların bədii əsərlərindəki süjetlər insanlarda sevgi, sədaqət, xeyirxahlıq və gözəllik aşılrayır. V. M. Jırmunski qeyd edirdi ki, “Alpamıs” qazax, qaraqalpaq eposu kimi qazaxlarda, özbəklərdə və qaraqalpaqlarda vahid və qədim epik süjet olmaqla onların içində yaranmış, yaxud “Jolbay” (“Koblandı”) “Koblandı-batır” qazaxlar, qaraqalpaqlar, noğaylar, başqurdlar, tatarlar içində geniş yayılmaqla, qıpçaq batırlarının (Noğay ittifaqı) kalmıqlarla mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Beləliklə, şərh etdiklərimizi ümumiləşdirsək, aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Qaraqalpaq alimlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı tədqiqatlarını nəzərdən keçirərkən görürük ki, onlar bu müqəddəs abidənin öyrənilməsi ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin həllinə imza ata bilməşlər. Bu, aşağıdakı məqamları daha çox çevrələməkdədir: “Kitabi-Dədə Qorqud” və qaraqalpaq xalq eposunda yer almış nəğmələrin, əsərin süjet strukturundakı analogiyaların, obrazların təsvirində müqayisəli-tipoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı məzmun və obrazlarda və qaraqalpaq dastanlarında süjetlərin arxaik xarakterinin qaraqalpaq eposunda hansı şəkildə özünü əks etdirməsini, onların süjet xəttinə təsir göstərən şifahi və yazılı abidələrdə yer almış nəsr və nəzmdə təqdim olunmuş mətnlərin qaraqalpaq eposundakı oxşarlıqları və fərqləri, müqəddəs abidədə tətbiq edilmiş bədii-ifadə vasitələrindəki elementlərin özünü necə nümayiş etdirməsini və s. uğurla incələnməşdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qaraqalpaq dastanlarına təsirindən danışarkən qaraqalpaq tədqiqatçıları dədə-babaların ruhuna səcdə edən, baş əyən elementlərdəki qopuz kultuna da diqqət yetirməşlər. Məlum olduğu kimi, belə hal özündə islama qədərki şamanist təsəvvürləri əks etdirir. Məsələn, “Kitab”ın dördüncü boyunda Qanturalı qız tərəfindən onun qarşısında qoyulmuş üç şərti yerinə yetirərkən ona qırx igid kömək edir. Qanturalını müşayiət edən igidlər öz başçılarını qopuzda ifa edə-edə qələbəyə ruhlandırır. Qaraqalpaq eposunda da biz analogi mənzərənin şahidi oluruq. “Qırx qız” eposunda qaraqalpaq batırları yaranmış çətin anlarda müqəddəs ruhlara onlara kömək etməklə bağlı dualar edirlər. Bu bir daha onu sübut edir ki, qədim oğuzlarda olduğu kimi, qıpçaq türkləri də öz himayəçilərinin köməyinə bel bağlamış, onların yardımına söykənmişlər. Bütün bunlar bir daha onu təsdiqləyir ki, qədim türklərin mənəvi-mədəni yaradıcılığı arasında yaxın və qohum cəhətlər yetərincədir.